

Вознюк О. В. Універсальна парадигма розвитку як всезагальна категорія філософії та природознавства / О.В. Вознюк // PADDHATI міждисциплінарний методологічний мережевий журнал // http://www.paddhati.org.ua/index.php?option=com_content&view=category&id=25:pilot&layout=blog&Itemid=64&layout=default

Олександр Вознюк, к.пед.н, доцент

Житомирський військовий інститут імені С.П.Корольова Національного авіаційного університету

УНІВЕРСАЛЬНА ПАРАДИГМА РОЗВИТКУ ЯК ВСЕЗАГАЛЬНА КАТЕГОРІЯ ФІЛОСОФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА

Зроблена спроба комплексного дослідження людини та світу в контексті їх розвитку. Автор аналізує розвиток предметів та явищ, які відносяться до різних рівнів реальності, що дозволяє сформулювати основні аспекти концепції універсальної парадигми розвитку.

Предпринята попытка комплексного исследования человека и мира в контексте их развития. Авторы анализируют развитие предметов и явлений, относящихся к разным уровням реальности, что позволяет сформулировать основные аспекты концепции универсальной парадигмы развития.

An attempt is made at complex research of man and world in the context of their development. The authors analyse the development of things and phenomena relating to different levels of reality, which enables to formulate the main aspects of the concept of universal paradigm of development.

У наш час світова наука як форма суспільної свідомості вийшла на новий етап свого розвитку, що характеризується створенням інтегративного, синтетичного знання. Відповідно, зараз активно ведеться пошук нової парадигми, на основі якої має формуватися нова загальнонаукова картина світу. Як базова концепція нової парадигми розглядається еволюція – основна форма руху в природі і суспільстві. У зв'язку з цим нова парадигма може бути визначеною як еволюційна і природно-суспільна. Еволюційна картина світу названа глобальним, універсальним еволюціонізмом, що виявляється в узагальненому сполученні природного і соціального аспектів руху.

Зазначимо, що наукова парадигма містить у собі застановчі передумови, методи дослідження, прийняті в тій або іншій науці, а також уявлення вчених про засоби розв'язання наукових проблем. Розвиток будь-якої галузі знань являє собою послідовну зміну наукових парадигм, у ході чого відбувається перегляд базових теоретичних понять.

Універсальна парадигма розвитку виражає універсальну схему будь-якого руху, зміни, один з виявів котрої ілюструється “законом паралелізму”, який сформулював К. Кільмайєр і який Е. Геккель назвав “біогенетичним законом. Цей закон втілюється в “явищі періодичного повторення подібних геоморфологічних ситуацій” [61]. В психології сформульований принцип гетерохронності біологічного, психологічного та соціального розвитку особистості [2, с. 427].

Єдність синхронії та діахронії виявляється на рівні абстрактно-логічного мислення, де з одного боку наявні синхронічні (синтетичні) елементи – аксіоми логіки, які мають логічний імунітет – їх неможливо ні довести, ані заперечити. З другого боку, тут ми маємо діахронічний (аналітичний) елемент – ланцюг розгортання думки в процесі доведення. Зрозуміло, що ці два елементи взаємопов'язані та не можуть існувати один без одного. Крім того, тут можна говорити про аналітичні та синтетичні судження та знання, які виявляються пов'язаними нерозривним чином, коли аналітичне розгортання думки виявляє лише те, що було в ній приховано в синтетичному вигляді [73].

Діалектична єдність аналітичного та синтетичного знання означає єдність аналітичного (однозначного) та синтетичного (багатозначного) підходів до пізнання світу, що зумовлює процес інтеграції природничих та гуманітарних наук, який реалізується у царині філософського знання.

Методологічним полем аналізу будь-яких онтологічних чи гносеологічних фактів ми вважаємо концептуалізовану нами універсальну парадигму розвитку. Розглянемо основні положення цієї парадигми.

Основна характеристика світу, в якому ми живемо, – його двоїстість, роздільність на праве та ліве, світле та темне, добро та зло... Загальна дихотомія, бінарне членування явищ і предметів нашого світу – чи не єдина його особливість, котру важко заперечити. Дуалістичність є концептуальною основою кожного руху, зміни, розвитку, оскільки дуалізм відбиває стани нерівності, невідповідності, неоднаковості, протиріччя, що припускає взаємовплив, взаємодію, рух як результат та спосіб реалізації цих станів. Дуалізм відображає джерело руху та розвитку – боротьбу протилежностей. У найбільш загальному, схематичному вигляді ця боротьба простежується у формі розвитку діалектичного протиріччя “в самій сутності всіх предметів”, яке проходить наступні фази свого розвитку: тотожність, відмінність, протилежність [67, с. 391] нова тотожність. Таким чином, ми маємо процес розчленування (порушення) стану цілісності (тотожності протилежностей) предметів та явищ у їх розвитку і, в кінцевому підсумку, поновлення даної цілісності на більш високому еволюційному витку. Ця схема розвитку діалектичного протиріччя, яка фіксує повторювану (циклічну) зміну двох протилежних станів – цілісності та дискретності – універсальна. Як писав П. К. Анохін, “з широкої біологічної точки зору, як і з точки зору філософського аналізу ролі просторово-часової структури світу, рух матерії за послідовними ритмічно повторюваними фазами є універсальним законом, що визначає основну організацію живих істот на нашій планеті” [1, с. 14 – 15].

Універсальна схема розвитку найбільш чітко відображається у сфері діалектики симетрії-асиметрії, що є однією із загальних категорій природознавства та філософії. Дані різних наук свідчать, що явище симетрії-асиметрії набуває рис основоположної теоретичної ідеї [27]. Принцип симетрії-асиметрії виявляє все більше значення з розвитком науки, яка констатує, що одночасно з ускладненням процесів природи все більшою мірою проявляється асиметрія [33, с. 116]. При цьому в становленні ідеї симетрії-асиметрії відіграли роль дослідження в сфері кристалографії, фізиці, хімії, математиці, біології.

Підіймається питання про причини дисиметрії живих систем. Поняття симетрії-асиметрії пов'язане з відкриттям древніми мислителями “абстрактних базисних структур” [16], з “композиційними правильностями” художніх творів, з ритмічною організацією музики, з естетичними принципами точних наук та ін [див. 11].

Симетрію в найбільш загальному наближеному вигляді можна визначити як співрозмірність, організованість, однорідність, тотожність, цілісність, циклічність,

простоту, а асиметрію – як безлад, неоднорідність, непропорційність, множинність, лінійність, складність в організації тих чи інших систем. При цьому асиметрія не виключає також і елементи симетрії, коли множинно-неоднорідне середовище з неорганізованого стану здатне переходити в організований, а структурні розбіжності між його елементами нівелюються за рахунок їх функціонально-системного узгодження в процесі взаємодії.

Схему розвитку діалектичного протиріччя можна записати наступним чином: тотожність (дещо єдине, симетричне), розбіжність (контрарність, процес розчленування єдиного, порушення симетрії), протилежність (контрадикторність, дещо множинне, асиметричне). Таким чином, ми маємо два взаємодіючих стани: симетрію (тотожність протилежностей) та асиметрію (розбіжність та полярність протилежностей: як вказує Гегель, протиріччя та протилежність є, по суті, єдиним моментом, а контрарне можна визначити як контрадикторне.

Взаємний перехід симетрії та асиметрії (континуальності та дискретності, неперервності та перервності, циклічних та лінійних зв'язків та взаємин) відображений у взаємодії двох детерміністських чинників, концептуалізованих у межах принципів детермінізму та індетермінізму. З позиції детермінізму причина та наслідок розглядаються як диференційовані в просторі та часі дискретні сутності, як “окремі ланки універсальної взаємодії” [67, с. 531], в якій кожному наслідкові передуює певна причина, а причинно-наслідкові зв'язки мають лінійний, діахронічний, асиметричний характер. Як писав П. К'юрі, “немає дії без причини. Дії – це явища, для виникнення яких завжди необхідна певна дисиметрія” [див. 11, с. 75]. З позиції індетермінізму причина та наслідок недиференційовані, при цьому причинно-наслідкові зв'язки, якщо тут їх можна так назвати, набувають циклічного, синхронічного вигляду, а причина і наслідок виступають, по суті, одним і тим же. Індетермінізм, тобто циклічний детермінізм (або “циклопричинність” [37, с. 72]), утверджує взаємини між причиною та наслідком, тобто між минулим та теперішнім, з позицій принципу “все у всьому” (чи принципу “онтологічного негеоцентризму” – різні світи можуть знаходитись між собою у різних відношеннях, які не вичерпуються відношеннями “частина-ціле”, чи відношеннями упорядкованої ієрархії), коли причина та наслідок, як і минуле, теперішнє та майбутнє, недиференційовані: “породження причиною наслідку відбувається не від минулого до теперішнього (а від нього до майбутнього), а від того, що є, до того, що стає” [40, с. 55].

Слід визнати, що обидва види причинності – симетричний та асиметричний – є рівнозначними сутностями. Цей висновок впливає з наявності явища “непричинних зв'язків”, “коли події зовні незалежні виявляються... взаємопов'язаними розумним чином. До подій подібного типу відносяться, наприклад, офіційно зареєстровані випадки незвичайних збігів, що виходять далеко за межі випадковості” [23, с. 242]. Феномен непричинних, синхронічних (симетричних) зв'язків, який аналізується в працях К. Юнга, В. Паулі, П. Девіс, М. О. Козирева та ін. [30], знаходить своє втілення в сфері квантових взаємодій, де виявляється явище непричинного імплікативного узгодження квантових процесів [70, с. 144–145].

Єдність лінійної та циклічної причинності, які взаємно перетворюються, відображена в сфері вищих психічних процесів людини, а саме на рівні взаємодій півкуль головного мозку, що функціонально доповнюють і послідовно змінюють одна одну в процесі їх роботи. Права півкуля функціонує в аналоговому, симетричному, “синхронічному” режимі, відображаючи світ за принципом “все у всьому”, зближуючись з циклічним детермінізмом і співвідносячись з таким видом матерії, як поле, що характеризується властивістю континуальності. Ліва ж півкуля, навпаки, працює в дискретному,

“діахронічному”, лінійному “просторі” психіки людини, зближуючись з принципом лінійного детермінізму і співвідносячись з таким видом матерії, як речовина, якій притаманна властивість дискретності.

Взаємний перехід симетрії та асиметрії, циклічно-континуальних та дискретно-лінійних зв'язків та відносин, який формує спіраль розвитку, простежується на рівні живих систем, в котрих з одного боку існує процес лінійного проходження окремих станів організмів, процес зміни форм життя в ланцюгу еволюційного розвитку, а з іншого боку, – спостерігається явище циклічності, самодостаності, саморозвитку, коли організм виявляється здатним до самопородження та самодетермінації [75].

Взаємний перехід симетрії та асиметрії, простого та складного є універсальним принципом життя: “Існує всезагальний біологічний принцип розвитку, відповідно до якого чим вищий рівень розвитку організації функцій, тим більше виявляється їх диференціація і розподіл між різними системами” [55, с. 170], тим вищий рівень функціональних асиметрій має місце в тій чи іншій істоті. Даний принцип дає можливість побудувати “синтетичну теорію еволюції” (неодарвінізм) [див. 21, с 263].

Взаємне обертання симетрії та асиметрії фіксується на рівні фундаментальних процесів організму – анаболізму катаболізму (дисиміляції), які співвідносяться з ерготропними та трофотропними фізіологічними функціями, з активністю симпатичного та парасимпатичного відділів нервової системи [32]. (асиміляції, побудови симетрії організму) і протилежного процесу –

Взаємодія симетрії та асиметрії реалізується на рівні всього організму, який, за словами В. В. Бунака, “є ніби два рано диференційованих вздовж вертикальної осі напівіндивіди, правий та лівий, які розвиваються сумісно” [13]. У більш специфічному вигляді ця взаємодія простежується у сфері функціональної асиметрії півкуль головного мозку, де відбуваються вищі психічні функції людей та тварин. В онтогенезі живих істот спостерігається поступове зростання асиметрії півкуль, рух від симетрії до асиметрії, найбільший вияв якої досягається у зрілому віці. Потім, при старінні, півкульова асиметрія поступово нівелюється [53, с. 23]. Те, що розвиток йде від правої до лівої півкулі підтверджується і фактом: ліва півкуля має деяку перевагу в швидкості ембріонального розвитку [11].

Права півкуля, яка функціонально є більш прадавньою, ніж ліва, виявляє більшу генетичну обумовленість на відміну від лівої. Праву півкулю при цьому можна співвіднести з інстинктивно-підсвідомою стороною психічної діяльності [60]. Ліву півкулю, яка характеризується вербально-логічною стратегією обробки інформації, слід зіставити з особистісно-свідомим аспектом психіки, тому що, як показали дослідження О.Р. Лурія [41], люди, котрі не володіють повною мірою абстрактним (вербальним, лівопівкульовим) мисленням, виявляють неспроможність аналізувати якості своєї особистості і, певно, їх не мають.

Таким чином, можна припустити, що еволюція людини як в онто-, так і філогенезі проходить від її інстинктивно-підсвідомого правопівкульового до особистісно-свідомого лівопівкульового аспекту. На рівні матерії цей рух відбивається у вигляді розвитку Всесвіту від його польового до речовинного аспекту, від мікросвіту до макросвіту, а від нього до їх синтезу. Окрім цього, право- і лівопівкульові функції, що диференціюються за ознаками статевого диморфізму, є своєрідним психосоматичним фокусом (вищим психічним регулятором) людського організму, оскільки співвідносяться з такими сторонами людини, як механізм цілеутворення та механізм пошуку (вибору) засобів

досягнення мети, емпатія та рефлексія, екстраверсія та інтроверсія, довільна та мимовільна сфери психічної діяльності, перша та друга сигнальна системи, сила та слабкість, лабільність та інертність, збудження та гальмування нервових процесів, фази сну, ерготропні та трофотропні функції організму та ін. [19, с. 44–138]. Психічні процеси, які залежать від правої півкулі, включають в себе сенсорні асиметрії, а процеси, що залежать від лівої півкулі, співвідносяться з руховими асиметріями [11, с. 50–51].

У межах феномену взаємного обертання симетрії та асиметрії можна аналізувати теорію поетапного формування розумових дій П. Я. Гальперіна, яка розглядає механізм взаємного переходу внутрішньої та зовнішньої сторін психічної діяльності в процесі онтогенетичного розвитку, та інші подібні теорії [48]. Вищевикладена закономірність формування розумових навиків, що розглядається в контексті діяльнісного підходу, є універсальною, вона відповідає загальнолюдським, етноспецифічним закономірностям, таким, як формування цілеутворювальних механізмів як в межах окремого індивіду, так і всього суспільства. “Цілеутворення є передуючим компонентом будь-якої діяльності людини” [48, с. 57]. В первісному суспільстві образ мети, її план існує на “рівні загальних схем предметних дій”, “вплетений в конкретну дійсність і не актуалізується поза неї”. Потім ці предметні дії проявляються в образах, культах, все більш абстрагуючись, поки не досягнуть рівня вербалізації, що може бути реалізованим в наговорах, фольклорі тощо. Потім спостерігається процес згортання магічно-фольклорного компоненту культури, який виштовхується у сферу архетипів. В критичних ситуаціях в суспільстві вмикається процес, що зумовлює рух до образно-культових (міфологічних) форм поведінки [48, с. 59].

Слід відзначити, що становлення особистості також розглядається дослідниками як процес зміни трьох фаз – адаптації, індивідуалізації, інтеграції [52, с. 98]. Тут адаптація постає як інтегративний процес, індивідуалізація – як процес розщеплення соціальної цілісності, а інтеграція – як повторення початкової фази, але на більш високому рівні розвитку. До подібного смислового ряду відноситься й спостереження А. А. Гладішева та Л. І. Конча, котрі показали, що “приросту функціональних можливостей передують періоди стрибкоподібного приросту соматичних ознак” [див. 71, с. 55].

Треба відмітити погляди Х. Вернера, який виділяє функціональні та структурні зміни у процесі розумового розвитку, що полягають у переході від синкретичності до дискретності, від дифузності до виразності, від ригідності до гнучкості, від лабільності до стабільності (пор. з ленінською схемою – “від живого споглядання до абстрактного мислення”). Д. Б. Ельконін показав [74], що через певні проміжки часу у процесі розвитку індивіда має місце чергування фаз мотиваційно-потребної та операціонально-технічної сфер особистості, коли за діяльністю по орієнтації у системі відношень (що можна співвіднести з правопівкульовою психікою) слідує діяльність, в якій спостерігається орієнтація у способах використання предметів (лівопівкульова психіка). У процесі життєдіяльності людини ми спостерігаємо також і чергування фаз активності симпатичної та парасимпатичної гілок вегетативної нервової системи [32, с. 68–69]. Не лише процес формування умовних рефлексів, що пов’язаний з замикаючою функцією нервової системи, не лише процес асоціювання (як “послідовний ряд рефлексів, у якому кінець кожного, котрий передує, зливається з початком наступного у часі), але й функціональний акт людини виявляє “обертання” циклічного та лінійного детермінізму, взаємного чергування протилежних фаз активності психіки. Так перший і останній (п’ятий) вузли поведінкового акту (аферентний синтез та оборотна аферентація), згідно з Н. К. Анохіним, по суті замикаються.

Взаємне обертання симетрії та асиметрії простежується і на рівні координації свідомого й безсвідомого аспектів психіки, які здатні переходити один в одного, коли знання

трансформуються у навички. Як пише С. Л. Рубінштейн, будь-яка свідома дія в результаті вправ автоматизується, набуває якостей навичку, перестає усвідомлюватись та бути дією, якщо за дією розуміється акт, що спрямований на мету, котра усвідомлюється. Таким чином, знання як дійова, діахронічна, телеологічна категорія здатні перетворюватися у навик, “згорнуту”, швидко протікаючу і не фіксовану поелементно дію (синтетичну, цілісну категорію), через повторювані дії (вправи), які є синхронно-циклічним явищем. Далі навик трансформується у сфері нового знання, яке отримується в результаті науково-практичного осягнення світу. Таким чином, в кінцевому підсумку ми маємо процес інтеграції знань та навичок, перцепції та рефлексії, сплав автоматично-мимовільної та неавтоматично-довільної типів активності людини.

Особливо можна відзначити погляди К. Домбровського. Згідно з його концепцією “позитивної дезінтеграції”, розвиток є процесом дезінтеграції структур і функцій та її поступова інтеграція на більш високому рівні. Ця концепція досить близька до поглядів В. І. Вернадського і І. Прігожина про те, що порядок у світі підтримується через флуктуації: відкриті системи еволюціонують на шляху розвитку нових динамічних режимів складності, що супроводжується періодичним “перенасиченням” цих систем ентропійними продуктами розпаду. В результаті чого відкриті системи саморуйнуються та мутуються у напрямку нових режимів, які задають їм нові завдання та цілі [51].

Дещо подібне ми зустрічаємо у філософській системі Г.Спенсера, яку він назвав “синтетичною філософією”. Згідно Г.Спенсеру, в основі розвитку світу та суспільства лежить закон еволюції, визначений як “інтеграція матерії та розсіювання руху, що йде поруч”, коли “матерія переходить зі стану невизначеної, незв’язної одноманітності в стан визначеної зв’язаної багатоманітності” [59, с. 331]. Даний процес нагадує нам схему заміни соціально-історичних типів суспільства за К. М. Леонтьєвим, О.А. Донченко [25, с. 49], П.О. Сорокіним [58, с. 195] та ін. У П.О. Сорокіна три культурно-аксіологічних типи суспільного устрою (чуттєвий, надчуттєвий (ідеоціональний) та проміжний між ними – ідеалістичний) відповідають трьом психічним модусам людини – право-, лівопівкульовому та “центральному”; в рамках останнього функції півкуль синхронізовані. Ці три психічні виміри людини можна співвіднести з трьома формами осягнення буття – чуттєвим, раціональним та медитативним [65], тобто правопівкульовим, івопівкульовим та їх функціональним синтезом. Справа у тім, що у стані медитації спостерігається, як свідчать енцефалографічні дослідження, функціональна синхронізація півкуль, тобто півкулі виступають єдиним цілим.

Розглянемо деякі гносеологічні проекції закону взаємного обертання симетрії та асиметрії. Релігійно-міфологічна свідомість проводить думку, що все суще створено Богом з “нічого” (2 Макк. 7, 26), з “невидимого” (Евр. 11, 3) шляхом розщеплення (дихотомічного розділення) його на світло та темряву, тобто на дещо негативне та позитивне, чоловіче та жіноче... Це приводить до буттєвого стану створення світу (як феномену асиметрії: згадаємо слова П. Кюрі про дисиметрію як причину руху, як фундаментальну властивість нашого світу [див. 11, с. 75]). Врешті-решт протилежності взаємокомпенсуються і відновлюють стан початкової єдності, “блудний син” повертається в “батьківське лоно”, а людина, як вказував Лао-цзи, починає сполучати в одній особі протилежності: “пізнає мужнє і все ж залишається жіночим” [див. 31, с. 125].

Розщеплення єдиного життєвого принципу на чоловіче та жіноче ми зустрічаємо в індуїзмі та античності. Космогонічні уявлення багатьох народів світу включають в себе принцип статевого диморфізму, який відбивається в сучасній концепції В. А. Геодакяна щодо двох “альтернативних аспектів” еволюції людства [18]. Міфологічні уявлення про космогенез як процес порушення порядку, універсальні. Треба констатувати, що “свідомо

або несвідомо релігії визначають деякий безлад, деяке порушення, які треба було б виправити” [57, с. 347].

Міфологічно, акт “створення світу” нагадує нам процес покидання дитиною, яка народжується, материнського лона (“райської обителі”), де вона перебувала у повній гармонії (симетрії) з материнським організмом, складаючи з ним одне ціле. Потім має місце процес розгортання асиметрії людини та оточуючого світу, що сприймається як “прокляття згори”, як фактор психічних та тілесних хвороб, які мають бути переборені у межах психотерапевтичних методик. Буттєва асиметрія робить людську істоту “чужинцем у власному світі”, котрий втратив первісну заповітну Єдність. Ось чому, як пише Е. Фромм у праці “Психоаналіз та релігія”, людина прагне перебороти цей внутрішній розлад, вона мучиться бажанням “абсолютності”, тієї гармонії, яка б зруйнувала прокляття, що відчужує її від природи, інших людей, самої себе. Тут ми маємо циклічну схему акту створення, як “вічного повернення”, яка приймає вид спіралі, якщо ми сполучимо її з лінійною еволюційною схемою.

Порушення симетрії, розщеплення єдності на множину і відновлення стану єдності на новому витку розвитку – одне з відкриттів філософської думки. У Гегеля ця схема простежується в діалектиці абсолютного духу (Логіка, Природа, Дух), у Миколи Кузанського знаходимо неоплатонічну ідею еманції, перманентного народження безмежним обмеженого, єдиним багатоманітного, множинного, коли Бог, являючи Собою необмежену можливість всього сущого, абсолютну єдність, виявляється таким, що містить в Собі в “згорнутому” стані всю нескінченну різноманітність природного і людського світів, яка здатна актуалізуватись. Тут ми маємо уявлення про процес переходу синтетичного знання в аналітичне [78], потенційно-можливого в актуально-дійсне, що знаходить своє відображення в квантовій фізиці, яка констатує: потенційний (ймовірний) аспект світу є його фундаментальною характеристикою, а на фундаментальному квантовому рівні Всесвіту потенційне і актуальне не диференціюються [70]. Зближення міфологічного та наукового знань, яке ми тут спостерігаємо, виявляє феномен “знання до пізнання” [36]. Як вважають, в ведичних джерелах можна знайти сучасні космологічні та космогонічні уявлення, ейнштейнівську теорію відносності тощо [див. 35, с. 201].

Подібні діалектичні схеми розвитку сущого ми зустрічаємо у багатьох богословів та філософів, таких, наприклад, як Лейбніц, Еріугена, Ориген, Діонісій Ареопатит [див. 34, с. 250, 330] та ін. Ориген аналізує проблему космогенезу таким чином: спочатку всі творіння божі створювали єдність через ідентичність (симетричність) своєї сутності, а потім “охолонули до божественної любові”, сприйняли тіла та набули імен. Спасіння при цьому можливо як “повернення до первісного стану богоспоглядання”. Даний процес у Діонісія Ареопатита виступає як “подвійний рух” (порівняйте з гегелівським “подвійним переходом”), яким проникнений світ: з одного боку ми спостерігаємо низходження “дінаміс” (сил) Бога, у яких міститься “тотальна присутність Всевишнього”, “що помножується без залишення Своєї єдності”, а з другого – процес сходження, обожнювання тварин [див. 34, с. 130]. Тобто єдиний Бог “помножується”, а численні тварини приходять до єдності у лоні Його. Цей процес ілюструється словами М.О. Бердяєва: “народження світла в темряві, перехід від хаосу до космосу (Логосу) є виникненням нерівності буття в рівності небуття” [5, с. 228].

У системі теософії ми зустрічаємо дещо подібне. О. П. Блаватська відмічає, що існуюче виникло в процесі розщеплення Єдиного на множинне, коли Гомогенність трансформувалась в Гетерогенність [7, с. 50].

Можна говорити і про праукраїнські погляди щодо космогенезу [див. 39]: “Се бо Дажбог створив нам яйце, яке є світ-зоря, що нам сяє. і в тій безодні повісив Дажбог землю нашу, аби тая удержана була...”.

Як пише Шрі Ауробіндо, творець “інтегральної йоги”, “спочатку ...було Вічне, Нескінченне, Єдине. В середині... знаходиться кінцеве, преходяче, Множинність; в кінці буде Єдине, Нескінченне, Вічне. Але коли ж був початок? Немає такого моменту у часі, оскільки початок існує кожен мить” [56, с. 259]. Як пише Гегель, “дещо рухається не тому, що воно у цьому “тепер” знаходиться тут, а в іншому “тепер” знаходиться там, а лише тому, що воно в одному й тому ж “тепер” одночасно і знаходиться, і не знаходиться” [15, с. 521].

В індуїзмі з подібною схемою ми зустрічаємось, коли читаємо, що єдиний Брахман (як тотожність матеріального та ідеального) розподіляється на множину Атманів – індивідуальних душ [Костюченко, 1983]. У Лейбніца цей процес втілюється у вченні про монади, яке декларує принцип народження єдиним Богом всього розмаїття нескінченно різноманітних монад, при цьому на рівні окремого індивіду даний акт розуміється Лейбніцем як рух від душі до духу (див. Кор. 15, 43–48), тобто від перцепції до апперцепції, від чуттєвості до розуму.

Можна привести й ведичне уявлення про створення світу. “Розсіявши темряву, Самосуший Господь (Вішну, Нараяна та ін.) став проявленим; і, бажаючи створити всі істоти з своєї Сутності, створив спочатку одну Воду. В неї він кинув сім’я. Це сім’я стало Золотим Яйцем... Після перебування в цьому Яйці на протязі божественного року Той, хто йменується у світі Брама, розсікає те Яйце на дві половини і з верхньої частини він створює небо, з нижньої – Землю, а з середини – твердину і постійне місце для вод” [див. 8, с. 47].

У філософії даосизму існуюче розглядається як народжене з деякого першопочатка (Тайцзі) завдяки його поділу на дві елементарні форми – інь та ян. “Єдність в даосизмі означає Абсолют в стані невимовності, який передує всім явищам; його творчий початок реалізується через подвійний рух – поділ єдиного навпіл і через новий синтез. З цих перетворень виникає нескінченність” [28, с. 215].

У сучасній філософії, антропології, психології процес еволюції живих форм також розуміється як явище розщеплення фундаментальної симетрії організмів та середовищ, як перехід від простого до складного [51] в результаті “біологічного вибуху” [43]. Можна говорити й про нові геологічні теорії, які концептулюють розвиток планет з вакуумного зародку шляхом перетворення поля на речовину [12, с. 36], а також про “мозговий вибух”, через який долається “мозговий Рубікон” [4]. А мова походить в результаті “великого лінгвістичного”, чи “семіотичного вибуху” [49, с. 89]).

Сучасна космологія інтерпретує процес породження Всесвіту приблизно в такій же формі, коли стверджує, що він виник внаслідок “вибуху” з симетричної “праречовини” (фундаментальної вакуумної симетрії [72], сингулярного стану матерії тощо) шляхом її розщеплення на речовинну та польову складові. Як вважає Г. І. Наан, народження Всесвіту є процесом розщеплення “ніщо” на “дещо” та “антидещо” (надлишкову та дефіцитну сутності, “плюс” та “мінус”), що призводить до актуалізації всіх відомих фізичних феноменів [44]. Дещо подібне ми знаходимо у системі каббали, де Абсолют (Айн-Соф) для того, щоб народити світи, має самообмежитись та розділитись на сферу порожнечі та нескінченне світло, еманції якого створюють світи.

Все це нагадує систему Гегеля, де ми зустрічаємо категорію “буття” як всезагальну сутність, котра через діалектичне перетворення переходить в категорію “ніщо”. Цей взаємний перехід протилежностей знімається в категорії “становлення” [15, с. 110]. Дещо подібне ми зустрічаємо у Арістотеля. Понятійний апарат арістотелівського дискурсу містить три компоненти: можливість (потенція) через енергію (діяльність, акт, актуалізацію) перетворюється у ентелехію (дійсність, сутність, що знаходиться у стані здійснення) [див. 68]. Тут ми, по суті, маємо процес розщеплення ніщо (що є віртуальною сутністю, подібною до фізичного вакууму) на енергію (польову сутність) та ентелехію (речовинно-субстратну сутність).

Розвиток мови йшов згідно з вищевикладеною схемою. Спочатку мав місце процес розчленування мовної “матерії”, “вавілонське стовпотворення”, рух від синкретизму до аналітизму, від мовної практики як процесу, як континуальної сутності, до мови як системи знаків, як множинної сутності. Це призвело до поляризації мови, до розвитку крім природних і штучних (“жорстких”, за словами В. В. Налімова) мов. Сучасний стан суспільства виявляє необхідність використання мови, яка б об’єднувала в собі однозначність і точність наукових (штучних) та багатозначність, метафоричність природних мов. Шлях розвитку мови відбитий і в наступному факті. Відомо, що давні форми писемності носили нелінійний, цілісний, “симетричний” характер (їх можна назвати міфограмами). Ця прадавня синкретична писемність була, як пише Ж. Дерріда, “переможена” лінійною, аналітичною писемністю [62]. Тенденція до поширення мовної дипластії чи енантіосемії (двоїстості, парадоксальності смислів) [20, с. 79] говорить про розвиток синтетичного аспекту мови. Сучасне мислення, долаючи протиріччя між предметно-конкретною (правопівкульовою) і абстрактно-логічною (лівопівкульовою) сторонами пізнання світу та мислення, стає все більш цілісним, нелінійним і це починає віддзеркалюватись у формах писемності. Одним з “симптомів” цього процесу є експансія метафори (як засобу формування “симетричного” понятійно-розумового контексту, як сутності, що прагне “об’єднати протилежності”) в різні види дискурсу [63, с. 5–32].

У плані суспільного розвитку можна говорити про початковий етап цілісного “симетричного” стану суспільства, що оперує міфологічним мисленням, в межах якого суб’єкт і об’єкт, річ і знак, образ і слово, причина і наслідок, істота і її ім’я, просте і складне, частина і ціле... сплавляються так чи інакше в єдине ціле. Потім етап міфологічного суспільства змінюється періодом соціально-економічної, класово-політичної диференціації та розвитком раціонального (лівопівкульового) мислення, в той час коли міфологічне мислення є мисленням правопівкульовим [64]. Можна сказати, що в сучасний період ми стаємо свідками процесу відносної “симетризації” людини і суспільства, що характеризується деяким усуненням класових протиріч в західному світі, коли на історичну арену виходить “середній клас” і згасають ідеологічні суперечності між Сходом та Заходом. Навіть піднімається питання про “кінець історії” [24].

Вищевикладена еволюційна парадигма (“теза-антитеза-синтез,” або “єдине-множинне-ціле”, також як і “симетрія-асиметрія-їх синтез”) характерна для всіх галузей суспільної свідомості. Наприклад, кажучи про мистецтво, слід відзначити, що “мистецтво в своїх глибинних витоках було синкретичним як за засобом відображення дійсності, так і за сприйняттям”, про що пишуть у своїх працях Р. Вагнер, Е. Курт, С. М. Ейзенштейн, Ю. Б. Борєв, В. В. Ванслов та ін. [14, с. 146–163]. Потім має місце процес диференціації видів мистецтв який змінюється фазами їх синтезу (сценічного, екранного та ін.). Окрім цього, в XIX–XX сторіччях очікується момент “тотального з’єднання” мистецтв [там само].

Структура наукового розвитку також відповідає універсальній схемі (єдність-диференціація-синтез), яку розробляли багато вчених, таких як В. С. Соловйов, Т. Кун, І.

Лакатос, Ф. Франк, П. Фейерабенд, К. Поппер та ін. Тут ми зустрічаємо момент нелінійного розвитку науки, що відображається у констатації того, що наука не розвивається лінійно та кумулятивно, а наукові теорії не виводяться логічно з наявних фактів; теорія як логічна система не потребує підтвердження практикою, вона розвивається вибухо- та стрибкоподібно, а науковий факт неможливо відділити від парадигми, більш того, “факт” як наслідок цієї парадигми є результатом обробки реальності під певним кутом зору. Як пише С. Гроф, існує безпека бачити у теорії “точний опис реальності замість допоміжної карти, зручного наближення та моделі для організації даних. Таке зміщення карти з теорією характерно для історії науки” [22, с. 17].

Можна сказати, що “наукове дослідження необхідно включає в себе три ступені, з яких два перших – чуттєво-конкретний і абстрактно-логічний – суперечать один одному, а на третьому – духовно-практичному, ця суперечність знімається” [46, с. 57]. Можна сказати, що ми зараз стаємо свідками актуалізації третього етапу наукового розвитку, бо саме у наш час виявляється потреба у цілісно-розуміючому, філософському знанні, коли “філософи та богослови, котрим на протязі віків бракувало роботи, тепер стають об’єктами “мисливства за мозками”. В цілому можна говорити про три періоди науки – класичний, некласичний та постнекласичний [26].

Отже, можна виділити три етапи розвитку науки: синтетичний, що добуває багатозначний смисловий контекст пізнання Всесвіту, аналітичний, що добуває однозначний контекст такого пізнання, і знову синтетичний етап, де інтегруються досягнення перших двох етапів. Характерно, що права півкуля формує багатозначний, а ліва – однозначний розумовий контекст в процесі взаємодії людини і світу. Протиріччя між право- та лівопівкульовими стратегіями пізнання світу втілюється в протиріччі між теоретичним та емпіричним.

Простежимо за еволюцією логіки як науки. Тут ми спостерігаємо рух від емпіричної (наочно-образної, наочно-дієвої, правопівкульової) логіки прадавніх людей, яка базується на принципі “все у всьому”, – до класичної дискретної аристотелівської логіки, що змінюється тризначною (багатозначною) синтетичною логікою, в якій вже не діє закон виключеного третього, а між “А” і “не-А” присутня третя можливість. Дану тризначну логіку можна визначити як діалектичну, яка, за словами Б. Д. Кедрова, оперує, на відміну від класичної двозначної логіки, мінливими, рухливими, “плинними” поняттями [3, с. 316]. І.С. Нарський писав, аналізуючи розуміння Гегелем проблеми співвідношення формальної та діалектичної логіки, що формально-логічний закон “тотожності зовсім не приписує речам незмінність, а вірно відображує момент часткової тотожності, що об’єктивно притаманна речам, оскільки будь-яка річ є єдністю тотожності та різниці, стійкості та мінливості” [Нарський, 1976]. А. С. Богомолів вважав, що закон протиріччя в формальній логіці слід розуміти як граничний випадок закону єдності та боротьби протилежностей [9, с. 155], а С. Б. Церетелі писав, що “формально-логічний вивід є однобічністю діалектичного” [69, с. 22].

Фізична наука також еволюціонувала від синтетичної науки до класичної ньютонівської аналітичної фізики, яка використовує дискретні, атомарні сутності. Потім класична фізика змінюється релятивістською та квантовою науками, що оперують цілісними континуальними сутностями, в межах яких відновлює свій ґносеологічний статус принцип “все у всьому”, характерний для науки прадавніх людей. М. Е. Омеляновський пише про те, що класична фізика прагнула пояснити цілісні фізичні системи через пізнання взаємодії їх елементів. Релятивістська фізика, навпаки, при поясненні елементарних феноменів спирається на знання про ціле. Що ж стосується квантової фізики, то в ній “сполучаються обидва аспекти і цей зв’язок стає органічним” [47, с. 182]. Тим більше, що

“с точки зору квантової теорії всесвіт слід розглядати як неподільну одиницю, а уявлення про її окремих частинах можуть бути добрими наближеннями лише в класичній межі” [10]. Таким чином, як писав В. Гейзенберг, розвиток фізики останніх років, якщо порівняти його з античною філософією, здійснює поворот від Демокріта до Платона [17, с. 36–76].

Геометрія, одна з галузей математики, проходить три етапи свого розвитку: міфологічний (що експлуатує принцип “все у всьому”), класичний євклідовський, космологічний, який реалізується в геометріях М. І. Лобачевського, Г. Рімана та ін.

У галузі математики можна констатувати процес переходу від синтетичної (правопівкульової) математики прадавніх людей (яка набуває своєї проекції в “народній математиці” [41]), до класичної математики, що оперує абстрактними дискретними величинами, яка змінюється “нечіткою” математикою сучасності [29], яку називають “неперервною математикою”. З позиції класичної математики всі викладки вищої “нечіткої” математики, яка використовує операції с континуальними, “нечіткими” трансфінітними величинами, виявляється, суворо кажучи, невірними. Таким чином, спочатку математика була наочною, емпіричною, нарисною, образною, правопівкульовою, про що свідчить факт геометризації арифметики в древній Греції, де математичні обчислення робилися геометричним способом. Пізніше це стало гальмувати розвиток математики, в якій було неможливо використовувати нуль, негативні, ірраціональні числа. Крім того, тут був відсутній метод математичного доведення, наука носила строго догматичний характер і будувалась як сукупність алгоритмів вирішення завдань.

Розвиток юриспруденції також підкоряється універсальній парадигмі. Спочатку в якості юридичного доказу розглядалися насамперед клятва, свідчення. І якщо при цьому зверталися до фактів, то вони були значущі тільки як символи, тобто вони “говорили” подібно до того, як “говорять” клятви та свідчення. Тут панували уявлення про загадковий зв’язок між ними, між знаком та денотатом, а маніпулювання знаками було тотожним до маніпулювання елементами світу [50, с. 15–24]. Юридичний доказ як явище з’явився пізніше, коли отримало розвиток математичне доведення. Скажемо про певну еволюцію у стосунках між засудженими і їх суддями, про що ми можемо прочитати у Т. Мана [42, с. 135]. У часи інквізиції (як у середні віки, так у середині XX ст.) існувала певна гармонія між засудженими та суддями, коли перші легко визнавали всі свої “гріхи”. Сучасний стан юриспруденції передбачає існування певної прірви між двома боками судового процесу. В майбутньому, як ми вважаємо, принцип покарання буде міститися усередині людини.

У галузі моралі як форми суспільної свідомості ми спостерігаємо рух від синкретичної міфологічної моралі прадавніх людей (що випливає із стану певного злиття людини і природи) до асиметричної моралі (яка забезпечує соціально-класову диференціацію), що, треба думати, змінюється ноосферною (загальнопланетарною, космічною, соборною) мораллю, яка повторює синтетичну мораль на новому еволюційному витку людства. Дана схема моральної еволюції в цілому узгоджується зі схемою розвитку моральних уявлень за Л. Колбергом, який виділяв вісім стадій розвитку моральних уявлень індивіда, що можна представити як три наріжні рівні: 1) доморальний рівень, на якому моральні дії визначаються зовнішніми подіями; 2) рівень конформної, конценціональної моралі; 3) рівень автономних моральних принципів.

В цілому можна зробити важливий висновок, що відповідає нещодавно відкритому факту [64]: в соціально-психологічному житті суспільства спостерігаються періодичні процеси – коливання між пануванням настроїв, типових для лівої (20–25 років) і правої (20–25 років) півкуль.

Вищевикладені роздуми, згідно з нашим глибоким переконанням, дають змогу зробити висновок про існування універсальної парадигми розвитку, в межах якої матеріальне і ідеальне, живе і неживе, соціометричний та антропометричний підходи до аналізу світу, індивідуальне і соціальне... виявляються методологічно ізоморфними, що збагачує аргументи на користь філософського принципу єдності світу.

Універсальна парадигма розвитку, що фіксує єдність правопівкульового та лівопівкульового аспектів пізнання, виявляє їх синтез у вигляді інтуїтивного пізнання, передбачає актуалізацію нової когнітивної парадигми, деякі з принципів котрої можна виразити у наступних положеннях [25, с. 29]: відмова від абсолютизації емпіричних методів, визнання науковим не лише верифіційного знання, легалізація інтуїції та здорового глузду дослідника, можливість узагальнення на основі інтерпретації та вивчення окремих випадків і фактів, націленість на загальний синтез знань, важливість моральної позиції дослідника, єдність наукового та міфологічного світорозуміння, коли, з одного боку, виявляється необхідність у теоретичній інтерпретації міфологічних уявлень, а з другого – редукція наукових уявлень до рівня міфу. Якщо інтерпретація міфів – річ достатньо розроблена у сучасній науці, то міфологізація науки – це процедура, яка характерна скоріше для лженауки. Однак наука часто використовує міфи – наукові парадигми, а властивість міфологічного, метафоричного відображення дійсності – є чи не єдиним засобом вловити та змістовно визначити об'єкти високого ступеня абстракції. Міфо-метафоричний тип осягнення світу дозволяє зводити воєдино наукові уявлення, задавати аналогії та асоціації між різними системами понять, формувати загальне пізнавальне “поле” науки, виступаючи у якості “епістемологічного доступу” до будь-якого поняття [66]. Як писав М. О. Бердяєв “філософія починає з боротьби проти міфу, але закінчує вона тим, що приходить до міфу як до вінця філософського пізнання” [6, с. 232].

Таким чином, пізнання світу передбачає інтеграцію наукового та міфологічного, що виявляє Істину. У ній з'єднуються протилежності та формується дипластія [11, с. 10] (притаманний лише людській свідомості психологічний феномен “ототожнення двох елементів, які одночасно виключають один одного) – продуктивний психологічний механізм орієнтації людини в оточуючому світі

ЛІТЕРАТУРА

Анохин П. К. Избранные труды. – М.: Наука, 1978. – 400 с.

Анцыферова Л. Н. Психология формирования и развития личности // Человек в системе наук. – М.: Наука, 1989. – С. 426–434.

Арсеньев А. С., Библер В. С., Кедров Б. М. Анализ развивающегося понятия. – М.: Наука, 1967. – 439 с.

Ата-Мурадова Ф. А. Эволюция генетических систем мозга в популяциях человека и практические аспекты проблемы // Человек в системе наук. – М.: Наука, 1989. – С. 216–229.

Бердяев Н. А. Самопознание. – М.: Дзв, 1990. – 336 с.

- Бердяев Н. А. Философия свободного духа. – М.: Республика, 1994.– 480 с.
- Блаватская Е. П. Избранные статьи, ч. 1. – М.: Новый Акрополь, 1994. – 160 с.
- Блаватская Е. П. Тайная доктрина, в 4-х кн. – М.: Прогресс–Культура, 1992. – Кн. 2 – 484 с.
- Богомолов А. С. “Летающая стрела” и закон противоречия // Философские науки. – 1964. – № 6. – С. 150 – 165.
- Бом Д. Квантовая теория. – М.: Наука, 1965. – 727 с.
- Брагина Н. Н., Доброхотова Т. А. Функциональные асимметрии человека.– М.: Медицина, 1988. – 288 с.
- Бугаев А. Ф. Введение в единую теорию мира. – М.: Белые альвы, 1998. – 320 с.
- Бунак В. В. О морфологических особенностях одно- и двуйцевых близнецов // Русский евгенический журнал. – 1836. – № 4. – С. 21–51.
- Галеев Б. Человек, искусство, техника: проблемы синестезии в искусстве и технике. – Казань: Изд. КГУ, 1987. – 263 с.
- Гегель Г. Сочинения. – М.: Изд. АН СССР, 1932–1958. – Т. 5. – 346 с.
- Гейзенберг В. Смысл и значение красоты в точных науках // Вопросы философии. – 1979. – № . – С. 49–60.
- Гейзенберг В. Физика и философия: часть и целое. – М.: Наука, 1989. – 400 с.
- Геодакян В. А. Теория дифференциации полов в проблемах человека // Человек в системе наук. – М.: Наука, 1989. – С. 171–189.
- Голубева Е. А. Индивидуальные особенности памяти человека. – М.: Педагогика, 1980. – 151 с.
- Горелов И. Н. Разговор с компьютером: Психлингвистический аспект проблемы. – М.: Наука, 1987. – 256 с.
- Грин Н., Стаут У., Тейлор Д. Биология в 3-х т. Т. 3. – М.: Мир, 1990–1993. – 376 с.
- Гроф С. За пределами мозга.– М.: Соцветие, 1992. – 336 с.
- Девис П. Суперсила: Поиски единой теории природы. – М.: Мир, 1989. – 272 с.
- Дилигенский Г. Г. “Конец истории” или смена цивилизаций // Вопросы философии. – 1991. – № 3. – С. 29–42.
- Донченко Е. А. Социетальная психика. – К.: Наукова думка, 1994. – 207 с.
- Дротянко Л.Г. Постнекласична наука: оновлення дискурсу // Людина і космос. Збірник наукових праць. – К.: МАУП, 1999. – С. 38–42.

- Жог В. И. Единство симметрии и асимметрии в научном познании // Философские науки. – 1984. – № 4. – С. 39–48.
- Завадская Е. В. Эстетические проблемы живописи старого Китая. – М.: Искусство, 1975. – 230 с.
- Заде П. А. Основы нового подхода к анализу сложных систем и процессов принятия решения // Математика сегодня. – М.: Знание, 1974. – С. 34–56.
- Казначеев В. П., Спирин Е. А. Космопланетарный феномен человека: проблемы комплексного исследования. – Новосибирск: Наука, 1991. – 304 с.
- Капра Ф. Дао физики. – СПб.: Орис, 1994. – 304 с.
- Кассиль Г. Н. Внутренняя среда организма. – М.: Наука, 1978. – 224 с.
- Кизель В. А. Физические причины диссимметрии живых систем. – М.: Наука, 1985. – 118 с.
- Клеман О. Истоки. Богословие отцов Древней Церкви. Тексты и комментарии. – М.: Путь, 1994. – 384 с.
- Костюченко В. С. Классическая веданта и неоведантизм. – М.: Мысль, 1983. – 272 с.
- Крымский С. Б. Культурные архетипы, или “знание до познания” // Природа. 1991. – № 11, – С. 70–75.
- Кузьмин М. В. Экстатическое время // Вопросы философии, № 2, 1996. – С. 67–79.
- Леонтьев К. Н. Собрание сочинений. – М., 1912. – Т. 5. – С. 188–197.
- Лозко Г. Велисова книга як пам’ятка праукраїнської культури // Дивослово. – 1999. – № 11 (513), – С. 55–60.
- Лолаев Т. П. О “механизме” течения времени // Вопросы философии, № 1, 1996. – С. 51–56.
- Лурия А. Р. Об историческом развитии познавательных процессов. – М.: Изд. МГУ, 1974. – 258 с.
- Манн Т. Собрание сочинений в 10-ти томах. – М.: Худ. лит, 1960, т. 5. – 694 с.
- Морозов Л. Л. Поможет ли физика понять, как возникла жизнь // Природа. – 1984. – № 12 – С. 38–48.
- Наан Г. И. Симметрическая вселенная (доклад на Астрономическом совете АН СССР 29 января 1964 г.)// Тартуская астрономическая обсерватория. Публикации. – Тарту, 1966. – Т. 56, с. 431–433.
- Нарский И.С. Западноевропейская философия XIX века. – М. : Высшая школа, 1976. – 584 с.

- Обухов В. Л. Сущность триадической формы закона отрицания отрицания // Дialeктика отрицания отрицания. – М.: Политиздат, 1983. – С. 44–58.
- Омельяновский М. Э. Дialeктика в современной физике. – М., 1973. – 234 с.
- Павленко В. Н. Культурно-историческое развитие психических процессов и теория поэтапного формирования умственных действий // Вопросы психологии, № 1, 1995. – С. 53–60.
- Петров М. К. Самосознание и научное творчество. – Ростов-на-Дону: Изд. РГУ, 1992. – 220 с.
- Попович М. В. Очерк развития логических идей в культурно-историческом контексте. – К.: Наукова думка, 1978. – 244 с.
- Пригожин И. От существующего к возникающему: Время и комплексность в физических науках. – М.: Наука, 1985. – 327 с.
- Психология развивающейся личности. Под ред. А. В. Петровского. – М.: Педагогика, 1987. – 240 с.
- Психологический словарь. – М.: Педагогика, 1983. – 448 с.
- Пучинская Л. М. Демоны правого полушария // Человек. – 1996. – № 1. – С. 30–38.
- Ротенберг В. С., Бондаренко С. М. Мозг. Обучение. Здоровье. – М.: Просвещение, 1989. – 239 с.
- Сатпрем Шри Ауробиндо или путешествие сознания. – Л.: Изд. ЛГУ, 1989. – 334 с.
- Секретан Ш. Цивилизация и вера. – М., 1900. – 388 с.
- Сорокин П. А. Человек, цивилизация, общество. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
- Спенсер Г. Основные начала. – СПб., 1897. – 436 с..
- Спрингер С., Дейч Т. Левый мозг, правый мозг. – М.: Мир, 1983. – 256 с.
- Степанов И. Н. и др. Явление периодической повторяемости сходных геоморфологических ситуаций // ДАН СССР. – 1982. – Т. 262. – № 5. – С. 1217–1219.
- Субботин М. М. Теория и практика нелинейного письма // Вопросы философии. – 1993. – № 3. – С. 33– 37.
- Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – 512 с.
- Тульвисте П. Культурно-историческое развитие вербального мышления. – Таллинн: Валкус, 1988. – 342 с.
- Урманцев Ю. А. О формах постижения бытия // Вопросы философии. – 1993. – № 4. – С. 89–105.

Федосеев П. Н. Философия и мировоззренческие проблемы современной науки // Философия и мировоззренческие проблемы современной науки. – М.: Наука, 1981. – С. 27. (С. 4–48)

Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энцикл., 1983. – 840 с.

Хоружий С. С. Род или нерод? Заметки к онтологии виртуальности // Вопросы философии. – 1977. – № 6. – С. 53–68.

Церетели С. Б. Диалектическая логика. – Тбилиси: Мецниереба, 1971. – 468 с.

Цехмистро И. З. Поиски квантовой концепции физических оснований сознания. – Харьков: Вища школа, 1981. – 176 с.

Шапошникова В. И. Биоритмы – часы здоровья. – М.: Сов. спорт, 1991. – 63 с.

Шипов Г. И. Теория физического вакуума. Теория, эксперименты и технологии. – М.: Наука, 1997. – 450 с.

Шляхин Г. Г. Аналитическое и синтетическое // Логика и онтология. – М.: Наука, 1978. – С. 174–207.

Эльконин Д. Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте // Вопросы психологии. – 1971. – № 1. – С. 9–20.

Югай Г. А. Философские проблемы теоретической биологии. – М.: Мысль, 1976. – 247 с.

Вознюк Олександр Васильович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов Житомирського військового інституту імені С.П.Корольова Національного авіаційного університету

Наукові інтереси:

– проблеми комплексного вивчення людини і Всесвіту, теорія синтезу знань.